

ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒՆ
ԵՒ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ ՊԱՀՈՒԱԾ
ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ
ԵՒ
ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ**

Առիթով մը անդրադարձեր էի Հայաստանի հայկական վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ դարերու ընթացքին մթերուած «մշակութային կորուստներ»ու մասին¹:

Մշակութային ա՛յլ կորուստներու շարքին, ընդհանուր եւ հակիրճ կերպով յիշեր էի նաեւ Հայաստանի վանական եւ եկեղեցական հաստատութիւններուն մէջ հաւաքուած կամ պահուած Սրբազան Առարկաները եւ Սուրբերու Մասունքները (նշխար):

Ներկայ աշխատանքս կ'անդրադառնայ ահա այս վերջիններու մասին միայն:

Սակայն, որպէսզի ըմբռնելի դառնայ սուրբերու մասունքներուն բազմութեան գոյութիւնը Հայաստանի մէջ, յարմար նկատեցի նաեւ շատ համառօտ ուրուագիծ մը տալ քրիստոնէական կրօնական մտածողութեան մէջ՝ սուրբերու եւ անոնց մասունքներուն հանդէպ ձեւացած յարգանքի եւ պաշտամունքի մասին:

1. Տե՛ս ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ Հ. ՏԱՀԱՏ ՎՐԴ., Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894-1896ի եւ 1915-1925ի տարիներուն, Վենետիկ, 1995:

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՈՒՆ ՅԱՐԳԱՆՔԸ ՀԱՄԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

«Մասունք» կամ «Նշխար սրբոց կոչեմք զմասն մարմնոյ մոցա կամ զոսկերացն եւ զհանդերձից, եւ զայլ ամեմայն՝ յոր հուպ եղիւ մարմին մոցա եւ կամ առին զայն ի կիր»²:

Այլ խօսքով, «մասունք» կամ «նշխար» կը կոչուի ինչ որ սրբացած անձնաւորութեան մը մահէն ետք կը մնայ․ մարմին, մարմնի զանազան մասեր, ոսկորներ, մազ, ատամ, չորցած արիւն, երբեմն նոյն անձին գործածած առարկաները, զգեստները եւ ամէն ինչ որ անոր մարմինին հետ շփում ունեցած է:

Այս մասունքները կը մեծարուին մարդոց կամ հաւատացեալներուն կողմէ, որովհետեւ սուրբներ՝ իրենց հաւատաւոր ու հերոսական կեանքով, նահատակութեամբ եւ իրենց կեանքին իսկ օրինակով ու բացառիկ վարքադիւծով, վկաները դարձան իրենց հաւատքին, որոնց յիշատակը, մահէն ետք, կը շարունակէ ապրիլ իբրեւ սրբազան արժէք:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն, հաւատացեալներու կրօնական կեանքին մէջ, հաւատքի համար նահատակուած մարտիրոսները կամ քրիստոնէական կեանքով սրբացած վկանները փաստօրէն հիմը կազմեցին մասունքներու մեծարանքին:

Ասկէ սկիզբ առաւ նաեւ մարտիրոսներու եւ ընդհանուր սուրբերուն ո՛չ միայն ֆիզիքական մարմինին հանդէպ յարգանք եւ յատուկ մեծարանք, այլեւ անոնց պատկանած եւ գործածած զգեստներուն եւ առարկաներուն հանդէպ․ մարմնին կամ ոսկորներուն հետ նաեւ քրիստոնէական հաւատքի խոստովանութեան համար թափած արիւն, մազ, ատամ, եղունգ, սպասներ, ճրագաման, ձէթ, թաշկինակ, քօղ, զգեստ, գդակ, հողաթափ կամ ոտնաման, զաւազան, կալանաւորութեան համար գործածուած շղթաներ, չարչարանքի գործիքներ, քարկոծումի քարեր, դամբան, գերեզմանէն առնուած հող, փոշի եւ նման յիշատակի զանազան առարկաներ:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն, քրիստոնեաներու կեանքին մէջ մասունքներուն յարգանքը ո՛չ միայն կրօնական պարզ արտայայտութիւն մը դարձաւ՝ հանդէպ մարտիրոսներու, վկաններու, սրբութեան համբաւով վախճանած ճգնաւորներու եւ հոգեւորականներու, այլեւ յաջորդաբար զարգացաւ իբրեւ կրօ-

2. ՍԱՀԱԿԵԱՆ (ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ) Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ., Յաղագս քարե-խօսութեամբ սրբոց եւ գնշխարս մոցա եւ գպատկերս մեծարելոյ, Վենետիկ, 1852, էջ 274-275:

նական ջերմեռանդություն եւ պաշտամունք, այնքան որ, Դիոկղետիանոս Կայսրը, համաձայն Ագաթանգեղոսի, կը խորհէր թէ քրիստոնեաները «սպաննուածնեքու ոսկորնեքը կը պաշտեն», փոխանակ ըսելու թէ կը մեծարեն: Մասունքներուն հանդէպ յարգանքի ու պաշտամունքի ձեւերն էին՝ աղօթք, երկրպագութիւն, համբոյր, ծնրադրութիւն եւ խնկարկություն³:

Հոն, ուր քրիստոնեաներ կը նահատակուէին, հոն կը փութային հաւատացեալները, ամփոփելու համար զանոնք յատուկ դամբարաններու, վկայարաններու մէջ եւ ապա նաեւ ցրուելու անոնց մասունքները քրիստոնեայ ա'յլ համայնքներու մէջ՝ ընդհանրացնելու համար անոնց յիշատակին ոգեկոչումը եւ անոնց հաւատաւոր օրինակին ազդեցութիւնը:

Հաւատացեալներուն կողմէ սուրբերու մասունքներուն հանդէպ ցուցաբերուած կրօնական մեծարանքին շարժառիթները, ժամանակին, յատուկ նկատողութեան արժանացան Եկեղեցւոյ Վարդապետներուն կամ Հայրապետներուն կողմէ: Վարդապետութեան կամ մարտիրոսագրութեան կողքին, դարերու ընթացքին սրբախօսական ճոխ գրականութիւն մըն ալ գոյացած է այս մասին, յատկապէս ջատագովական գրութիւններով, գրուած կամ խօսուած ա'յս կամ ա'յդ սուրբին յիշատակի տօնակատարութեան առիթով:

Քրիստոնէական Հաւատքին հերոսները, հաւատարիմ իրենց կեանքին իսկ գինով ու նուիրումով, արժանի դարձան առաւելագոյն երախտագիտութեան, քրիստոնէական կեանքի ցայտուն օրինակ դառնալով բոլոր հաւատացեալներուն: Սուրբերուն մարմինները եղան Աստուծոյ սրբարար Հոգիին գործիքը՝ Քրիստոսի թշնամիներուն դէմ տարուած յաղթանակին համար, որովհետեւ իրենց մարմիններուն մէջ դիմադրեցին եւ յաղթեցին ցաւերուն, չարչարանքներուն. այնպէս որ սուրբերուն մասունքները մասնայատուկ նշանակություն եւ արժէք ստացան, նոյնիսկ երբ անոնց հոգին՝ մարմինէն բաժնուեցաւ:

Կրօնական ա'յս մտածողութեան իբր հետեւանք, սուրբերուն մասունքները, հաւատացեալներուն կողմէ, արժանացան յատուկ յարգանքի եւ յաջորդաբար ալ ջերմեռանդական պաշտամունքի: Նախապէս, այս յարգանքը եւ պաշտամունքը կեդրոնացած էր մարտիրոսներու, նահատակներու, վկաներու եւ բա-

3. Հմմտ. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Սրբոց Նշխարները, «Բազմավէպ», 1907, թիւ 1, էջ 6 եւ 11-12: Թողուածին առաջին բաժինը տես «Բազմավէպ», 1906, թիւ 12, էջ 543-546: Նաեւ ՍԱՐԵԱՆ Հ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ., Ընթացք տեսնակամ աստուածաբանութեան, Վենետիկ, 1894, էջ 634-639:

ցայայտ սուրբերու դամբարանին կամ վկայարանին վրայ, հոն՝ ուր որ կը գտնուէր սուրբին մարմինը կամ մասունքը:

Ագաթանգեղոս կը պատմէ, օրինակ, թէ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչի առաջին գործը եղաւ նորադարձ Հայաստանի անդրանիկ նահատակներուն՝ Հռիփսիմէի, Գայիանէի եւ միւս ընկերուհիներուն անթաղ մնացած մարմինները հողին յանձնել «Խաւատփով եւ մեծ երկիւղով» եւ անոնց գերեզմաններուն վրայ կանգնեց երեք վկայարաններ, ուր նահատակ սրբուհիները սկսան մեծարուիլ եւ կը շարունակուին մեծարուիլ մինչեւ այսօր⁴:

Ընդհանրապէս հին վկայարանները օժտուած էին սուրբերու, նահատակներու կամ վկաներու մարմիններով: Յաջորդաբար, սակայն (Դ. դարէն սկսեալ), կառուցուեցան ա՛յս կամ ա՛յդ սուրբին նուիրուած ուրիշ եկեղեցիներ կամ խորաններ, հոն տանելով ու զետեղելով նաեւ սիրուած կամ նշխասիրուած սուրբին մասունքներէն:

Ա՛յս ձեւով եւ ա՛յս մտադրութեամբ ահա ցրուած են սուրբերուն մասունքները աշխարհի զանազան կողմերը եւ հաւաքուած քրիստոնէական հաւատքի զանազան հին կեդրոններու մէջ (Աղեքսանդրիա, Անտիոք, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Երուսաղէմ, Աթէնք, Եւայլն):

Մասունքներու ուրիշ խումբ մը կը կազմեն տակաւին Յիսուսի ապրած Պաղեստինի սրբազան վայրերուն նիւթական յիշատակները.՝ Յիսուսի խաչափայտին բեկորները՝ Դ. դարէն սկսեալ, Յիսուսի խաչին բեւեռները, փշեպսակը, եւայլն եւայլն:

Մասունքներու հանդէպ կրօնական մեծարանքը ընդհանրացած երեւոյթ էր քրիստոնեայ բոլոր համայնքներուն մօտ⁵:

«ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ԲԱՐԵՆԾՕՍՈՒԹԻՒՆԸ»

Սուրբերու կամ սրբացած անձնաւորութիւններու հանդէպ ջերմեռանդութիւնը անկասկած կրօնական հիմ ունի: Կայ քրիստոսաբանական մտածողութիւն:

4. Հմմտ. Պատմութիւն, Դ. տիպ, Վենետիկ, 1983, Ի., էջ 166-168 եւ 279-279, էջ 562-567:

5. Հմմտ. *Enciclopedia Italiana Treccani*, հտ. 29, Հռոմ, 1936, էջ 36-38: Իսկ սուրբերու մասունքներուն հանդէպ հաւատացեալներու ցուցաբերած քրիստոնէական պաշտամունքի մասին ընդարձակօրէն տե՛ս ՍԱՀԱԿԵԱՆ (ԶԱՐԲ-ՀԱՆԱԼԵԱՆ) Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ., նշ. աշխ., գլ. Թ., էջ 273-306:

Սուրբերու մասունքներուն մէջ, Եկեղեցին Յիսուս Փրկչի աստուածային ներկայութիւնը կը տեսնէ եւ անոնց մէջ կամ անոնց միջնորդութեամբ կամ բարեխօսութեամբ ալ ինքզինքին պաշտպան կը փնտռէ:

«Բարեխօսութիւն» կը նշանակէ բարեխօսել, միջնորդել (բարի վկայել) մէկու մը համար: Բրիստոնէական ընկալումով, բարեխօսութիւնը տեղի կ'ունենայ երկու տեսակով. —

Ա) Մարդոց համար՝ Յիսուսի բարեխօսութիւնը Հօր Աստուծոյ առջեւ եւ

Բ) Մարդոց համար՝ Սուրբերու բարեխօսութիւնը Աստուծոյ առջեւ:

Բրիստոնէայ եկեղեցիներուն մէջ, սուրբերու յիշատակին նուիրուած արարողութիւններու ընթացքին, շարականներով եւ աղօթքներով դիմում կը կատարուի եւ կը խնդրուի սուրբերէն՝ որպէսզի անոնք բարեխօսեն ողջերու համար եւ այս կերպով միջնորդ դառնան Աստուծոյ եւ հաւատացեալներու միջեւ:

«Յաճախապատում ծառեր»-ու սրբազան հեղինակը կը գրէ. — «Այսպէս է իմանալ զսրբոցն զբարեխօսութիւն առ հաւատացեալ ժողովուրդն: Զի իւրեանց մտերիմ վաստակովքն, որք զմարմինս իւրեանց պատարագեցին յերկրի վասն անուանն Աստուծոյ ի հոտ անուշից, եւ սուրբ հոգիք մոցա հոգեւոր քարեխօսութեամբն զԱստուած յողորմութիւն աշխարհի ածեն»⁶:

Բրիստոնէայ Եկեղեցւոյ Վարդապետութեան մաս կազմող այս գործադրութիւնն է որ կը կոչուի «Սուրբերու բարեխօսութիւն»:

Սկզբնական դարերուն եւ Եկեղեցւոյ կազմակերպչական ժամանակաշրջաններուն՝ սուրբերու նշխարներ կը զետեղուէին եկեղեցիներու հիմերուն մէջ եւ այդ մասունքները քրիստոնէական հաւատքի աղբիւր եւ ոյժ կը հանդիսանային: Սուրբերուն աճիւնները կամ մասունքները մեծապէս կը յարգուէին եւ բազմաթիւ աստուածաբան Հայրեր եւ հաւատացեալներ անոնց միջնորդութեան կ'ընծայեն հոգեւոր մեծ ազդեցութիւն: Սուրբերը սոսկական մարդիկ չեն միայն, այլեւ հաւատքի քաջ ու գիտակից վկաներ. եւ ինչ որ սուրբերուն բարոյական եւ հոգեկան բացառիկ ոյժը կը կազմէ՝ անոնց եղակի փարումն է Յիսուս Փրկչին, անոնց անձնական սերտ միութիւնն է Յիսուսի՝ Աստուծոյ Որդիին հետ⁷:

6. Յաճախապատում ծառք, Վենետիկ, 1954, ծառ. ԺԶ., էջ 185:

7. «Մարտիրոսութեան» կրօնական-աստուածաբանական նշանակութեան եւ մեկնաբանութեան մասին տե՛ս Յաճախապատում ծառք, նշ. աշխ., ծառ.

«Սուրբերու Բարեխօսութեան» եւ անոնց մասունքներուն հանդէպ քրիստոնեաներու ունեցած հաւատքին, յարգանքին, մեծարանքին եւ սուրբերու հրաշագործ ոյժին ու դերի մասին՝ յատկանշական մտածողութիւն մը կը գտնենք Ղազար Փարպեցի պատմիչին մօտ:

Պարսիկներու Յազկերտ թագաւորը (Ե. դարուն), իր ենթակայ զինուորականներուն կը հրամայէ բանտարկուած հայ հոգեւորականները հանել բանտէն եւ գաղտնաբար քաղաքէն հեռու, անծանօթ եւ ամայի տեղ մը չարալլուկ տանջանքներով սպաննել եւ խստորէն կը յանձնարարէ որ ո՛չ ոք տեղեակ դառնայ սպանութեան վայրին եւ հոն տանող ճամբուն, որովհետեւ «Մեմք լսած եմք եւ ստոյգ կերպով գիտեմք թէ քրիստոնեաները այս առիթով աւելի կ'ուրախանան, քան որ, կ'ըսեն, անոնք որ իրենց Աստուծոյ համար կը մեռնին՝ անոնց քակորմերէն մոյմ-իսկ փշրանք մը եթէ մէկը իր տան մէջ ունենայ, այլեւս չար կամ խորամանկ մարդ ու ոգի անոր տան եւ սիրելիներուն չի՝ մօտեմար»⁸:

Ահաւասիկ, կրօնական ա՛յս մտածողութեան եւ այս համոզումին գործադրութեան հետեւանքով է որ դարերու ընթացքին, նման քրիստոնեայ միւս Եկեղեցիներու, Հայաստանի մէջ ալ բազմաթիւ ու բազմաթիւ սուրբերու մասունքներ հաւաքուած են, ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ:

Հայ Եկեղեցւոյ պաշտամունքային արարողութիւններու ընթացքին, շարականներուն մէջ սուրբերու մասունքները կը կոչուին. — «Դեղ ախտից», «Գանձ աստուածային», «Հոգեւոր գանձ», «Պարծամք աշխարհի», «Բարեխօս վասն մեր», «Տաճար եմ Սուրբ Հոգւոյն կենդանի ոսկերք (մարտիրոսաց)», «Բժիշկ քիւրաբան», «Աջ Տեառն ի վերայ սրբոց իւրոց եւ փառք իւր հանգուցեալ է յոսկերս սոցա, եւ հոգիք սոցա դասաւորեալ ընդ հրեշտակս», եւ այլն»⁹:

ԺԶ., էջ 182–186: ԱԻԵՏԻՖԵԱՆ Հ. ԳԱՐԻԻԷԼ ՎՐԴ., Նարեկյութ, Գ. տպ., Վենետիկ, 1859, էջ 434–435, ծանօթութիւններ թիւ 6, 12 եւ 13: Նմանապէս ՃՈՒՐԵԱՆ ՏԵՐ ՄԵՍՐՈՊ, Մարտիրոսները. վկայութիւն ամմոռամալի, «Աւետիք» (կրօնական պաշտօնաթերթ, Պէյրութ), 1997, թիւ 5–8, էջ 211–220:

8. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Դ. տիպ. Վենետիկ, 1933, Ծ., էջ 279–280:

9. Այս մասին տե՛ս ՍԱՀԱԿԵԱՆ (ԶԱՐԲԱՆԱԼԵԱՆ) Հ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ., Նշ. աշխ., գլ. Ը., Վարդապետութիւն Հայաստանայց Եկեղեցւոյ Յաղագս Բարեխօսութեան Սրբոց, էջ 240–275: ՄԱՅԻՆԱՆ Ս. Ս., ՈՍԿԵՓՈՒԿ, Կրօնական Գիտելիքների Համագիտարան, Երեւան, 1993, էջ 17–27:

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐՈՒՆ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ ՀԱՅ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայ Եկեղեցին, մէկ մասնիկը Քրիստոսի Տիեզերական-Ընդհանրական Եկեղեցւոյ, Գ. դարէն սկսեալ՝ կրօնական բարձր նշանակութիւն, արժէք եւ բացառիկ մեծարանք որդեգրած է ո՛չ միայն հայ եւ քրիստոնեայ ա՛յլ համանքներու պատկանող Սուրբերու (մարտիրոսներ, նահատակներ, վկաներ, սրբակենցաղ ճգնաւորներ, վանականներ, հոգեւորականներ), այլեւ անոնց մասունքներուն հանդէպ:

Հայ Եկեղեցին անմասն չէր կրնար մնալ նահատակներու եւ սուրբերու հանդէպ ստեղծուած յարգանքին եւ բարեպաշտութեան, որովհետեւ սերտօրէն եւ գործնականօրէն կը մասնակցէր Ընդհանրական Եկեղեցւոյ կեանքին:

Սուրբերու մասունքները, հայոց մօտ ալ նկատուեցան սրբազան, չարխափան եւ հրաշագործ:

Հայերու մօտ, ինչպէս քրիստոնեայ միւս ժողովուրդներու եւ համայնքներու մօտ, բազմաթիւ էին սիրուած եւ յարգուած մարտիրոսներու, նահատակներու, վկաներու, ճգնաւորներու եւ սրբակենցաղ անձերու մասունքները, որոնք քրիստոնէական հաւատքի եւ քրիստոնէական կեանքի սրբազան յիշատակը եւ վկայութիւնը կ'ամփոփէին իրենց մէջ՝ կրօնական ու բարեպաշտական աւանդութեան մը շունչով օծուած:

«Յաճախապատում ձառք»ու սրբազան հեղինակը սուրբերու մասունքներուն հրաշագործութիւնը կը հաստատէ. «Նըշխարք ոսկեբաց մոցա (մարտիրոսաց) փրկութեան շնորհք ընծայեմ ի ժողովս հաւատացելոց, որպէս ամենեցուն է քաջայայտ. զի երեսացի սէրմ Աստուծոյ ի մոցա մշխարս քնակեալ եւ մշաւօքմ ծանուցեալ յերկրի»¹⁰:

Ե. դարու ուրիշ հեղինակ մը կը գրէ թէ «Մարդիկ, սուրբ մարտիրոսներու մշխարմերուն ապաւինելով՝ կ'ազատին իրենց մեղութիւններէն, եւ ատով իսկ կը յայտնուի Աստուծոյ զօրութիւնը՝ որ սուրբերուն մէջ կայ»¹¹:

Սրբազան Հայրապետ մը դարձեալ նոյնը կը հաստատէ. «Եթէ մէկը, հաւատով Աստուծոյ դիմէ եւ աղաչամքով մարտիրոսներու մշխարմերուն ապաւինի՝ ցաւերու բժշկութիւն, հիւանդութիւններու եւ դեւերու հալածում եւ մեղքերու քողութիւն կ'ընդունի: ... Բաւարար չեղա՞մ մարտիրոսներու մշխար-

10. Յաճախապատում ձառք, նշ. աշխ., ձառ. ԺԶ., էջ 185:

11. ԵԱՆԻԿ, Նդծ Աղամոյոց, Վենետիկ, 1826, Ա., Խա., էջ 84:

մերը՝ որ մօտդ կը գտնուիմ ու միշտ քեզի համար կ'աղօթեմ եւ կամ սուրբ խաչի մշամը, որ ամէն օր մօտդ եւ տանդ մէջ է»¹²:

Հայերը ուխտի կ'երթային ա'յն վանքերը, եկեղեցիներն ու սրբավայրերը՝ ուր կը պահուէին ա'յս կամ ա'յն սուրբին նշխարները կամ անոնց հետ կապուած սրբազան որոշ առարկաները: Համբուրելով, հպելով, երկրպագութիւն ընելով, մոմ վառելով եւ ջերմեռանդ աղօթքներով՝ ուխտեր կը կատարէին եւ հոգեկան ու ֆիզիքական բժշկութիւններ կը ստանային կամ ձեռնարկի մը յաջողութիւնը ձեռք կը բերէին: Հաւատացեալները կամ ուխտաւորները, մասնաւորաբար կը համախմբուէին «հրաշագործ» սուրբերու նշխարներուն շուրջ: Բնականաբար, ուխտական այդ սրբավայրներն ալ, իրենց կարգին, կը ճոխանային յաճախող հաւատացեալներու նիւթական բազմատեսակ նուէրներով: Այս տեսակէտով ալ, ուխտաւորութիւնը կամ ուխտագնացութիւնը, բազմաթիւ վանքերու եւ եկեղեցիներու համար, տնտեսական կարեւորութիւն ստացաւ:

Տրամաբանական ընդհանուր հաշուարկումի մը համաձայն, եթէ ամէն մէկ հայկական վանք ու եկեղեցի 10-20 սուրբերու մասունք ունէր, «Հայոց կորսնցուցած քանկագլին մասունքներուն քիւր երեսուն հազարը կ'անցնի»¹³:

Նշանաւոր եղած է, օրինակ, Կիլիկիոյ Սկեւռա վանքին ունեցած մասունքներու հաւաքածոն: Կը յիշուի որ այս վանքին մէջ երկփեղկ պահարան մը կար՝ «Համալ պատեալ ոսկեգօծ արծաթի քիթեղամբ», ուր գետեղուած էին բազմաթիւ սուրբերու մասունքներ՝ սուրբերու նկարներով: Շինել տուեր էին Կիլիկիոյ Հեթում Թագաւորը եւ Կոստանդին Բ. Կաթողիկոսը: Մասունքներու այս հարուստ պահարանը, անյայտ ժամանակով ու անծանօթ պատճառներով փոխադրուած է Իտալիա եւ 1828 թուականին՝ հայազգի մը յայտնագործած է Դոմինիկեան վանքերէն մէկուն մէջ: Յաջորդաբար ալ, 1880ին, ծախուած է ֆրանսացիի մը (Փարիզ): Այս մանրամասնութիւնները մեզի հաղորդողն է Հ. Ղեւոնդ Վրդ. Ալիշան¹⁴:

12. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, Ճառք, Բ. տիպ, Վենետիկ, 1860, էջ 196 եւ 202:

13. ԳԵՈՐԳ ՄԵՍՐՈՊ, Թուրքիոյ Հայոց կորուստները 1915-1922ին, տե'ս «Հայաստանի Կոչնակ» (Հաբաթաթերթ, Պոստոն), 1931, թիւ 26, էջ 808:

14. Հմմտ. Սիսուան, Վենետիկ, 1886, էջ 107-112, ուր տպուած է նաեւ յիշուած երկփեղկ գեղեցիկ պահարանին լուսանկարը: Տե'ս նաեւ ՅՈՎԱՆԵՍ ՄԱՆԵՍ ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ., Խաղրակեամբ եւ Պոռնեամբ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 190-200: ՈՍԿԵԱՆ Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԴ., Կիլիկիայի վանքերը, Վիեննա, 1957, էջ 10-18: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ՄՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, Երուսաղէմ, 1991, էջ 30-32:

Յիշատակենք ուրիշ վկայութիւն մը եւս, որ կապուած է Արազած լեռան ստորոտին գտնուող պատմական Աղց կամ Աղցք գիւղաքաղաքին հետ: Տեղւոյն բնակիչները՝ աւանդութեամբ կը պատմեն թէ ժամանակին քսանչորս ուղտի բեռ սուրբերու մասունքներ բերուած ու զետեղուած են հոն, շատ հաւանօրէն Աղցից Վանքին մէջ¹⁵:

Կրօնական ու բարեպաշտական անկիւնէ դիտուած սուրբերու մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներուն մեծ մասը ամփոփուած ու զետեղուած կ'ըլլար երբեմն ոսկի, երբեմն արծաթապատ, թանկարժէք կամ կիսաթանկարժէք քարերով զարդարուած փայտէ կամ մետաղէ տուփերու եւ պահպանակներու մէջ: Բնականաբար, արուեստի յարգի գործեր եւ ձեռագործ աշխատանքներ էին ասոնք հայ ոսկերիչներու եւ փորագորիչներու՝ յաճախ նաեւ հայ արուեստագէտ վանականներու կողմէ պատրաստուած:

«Հին ատեն, կը գրէ Օրմանեան Սրբազան, սովորութիւն չկար շարժական տուփերու մէջ գետեղել մասունքները, այլ նոյնիսկ փոքրիկ ոսկորի մասեր տեղափոխուած ատեն՝ գերեզմաններ ու գերեզմանաքարեր կը պատրաստուէին եւ ոսկորներու մասունքներ անոնց ներքեւ կը դրուէին. ա՛յս է պատճառը որ միեւնոյն սուրբի, օրինակ՝ Սուրբ Կարապետի, քազմաքիւ գերեզմաններ կը գտնուին զանազան տեղեր:

Երբ մասնատուփեր սկսան գործածուիլ, նախնական ձևը եղաւ մարմնին մէկ մասին մնամութիւնը շինել. ինչպէս գլուխը, աջը, ռոտը եւ անոնց մէջ փոքրիկ մասունք մը գետեղելով՝ ամբողջին անունը տալ, այսինչ սուրբին աջը, այսինչ սուրբին գլուխը, եւ միեւնոյն սուրբին քազմաքիւ աջեր եւ գլուխներ ունենալ, որ երբեք ամբողջ նոյն անդամին ոսկորները չեն պարունակեր, այլ միայն անկէ փոքրիկ մաս մը եւ մինչեւ իսկ փշուր մը:

Աւելի ետքէն սկսան ճանաչել ձեւով մասունքներու տուփեր, եւ վերջապէս (վիզէն) կախելու կամ բովը պահելու համար

15. Հմմտ. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ Հիմգ Գաւառացի Արարատայ, հտ. Բ., էջմիածին, 1842, էջ 67: Վկայութիւն կայ, որուն համաձայն Մուշի Սբ. Առաքելոց կամ Ղազարու Վանքին մէջ հազարէ աւելի սուրբերու մասունքներ կային. հմմտ. ԻնձիձեմԱՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ., Հայաստան, Վենետիկ, 1806, էջ 189: Ուրիշ վկայութիւններու համաձայն, Մաղարիայ կամ Շամբի Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի վանքը շատ շատ հարուստ եղած է սրբազան մասունքներով. տե՛ս ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի Վանքերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 565-567:

մանր տուփեր ալ գործածական եղան, լատիմներու հետեւողութեամբ: Նոյն՝ հետեւողութեամբ արդիւնք է մոյն տուփիմ կամ մահանչիմ մէջ զանազան սուրբերու մասունքներ, միւնչեւ իսկ րազմաթիւ մասունքներ գետեղել»¹⁶:

Քրիստոնէական կրօնքի պաշտօնական որդեգրումէն ասդին, 1700 տարիներու երկար ժամանակաշրջանին, Հայոց հոգեւոր ու կրօնական մտածողութեան մէջ՝ «քրիստոնէական կեանքը» գործնականօրէն ապրելու եւ զանիկա արտայայտելու ջերմեռանդական կերպերէն մէկն էր սուրբերու հանդէպ պաշտամունքը, որ դարեր ու դարեր շարունակ իր յատուկ դրոշմը եւ դերը խաղացած է մեր ժողովուրդի քրիստոնէական-հոգեւոր կեանքէն ներս:

Մեր պատրաստած ցանկերը, անշուշտ, կատարեալ չեն ու չեն կրնար ըլլալ: Սակայն բաւարարող գաղափար մը կրնան տալ սուրբերու մասունքներուն հանդէպ Հայոց ունեցած եզակի յարգանքին ու մեծարանքի մասին՝ քրիստոնէական մտածողութեան եւ քրիստոնէական հաւատքի վրայ խարսխուած: Ընդհանրապէս սուրբերու մասունքները եւ սրբազան միւս առարկաները կը գտնուէին Վանական հաստատութիւններու մէջ, ուր քրիստոնէական հաւատքը կ'ապրուէր տարբեր մթնոլորտի մէջ, տարբեր կերպերով եւ տարբեր կշռոյթով:

Ներկայ աշխատանքը, բնականաբար, չի՝ զբաղիր մասունքներու պատմական ու վաւերագրական ըլլալու հարցերով: Այդ մէկը՝ տարբեր կալուած մըն է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔԵՐՈՒՆ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ
ՄԷՋ ՊԱՀՈՒԱԾ ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ
ԵՒ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

ԺԳ. դարուն ապրող Վարդան Վարդապետ Արեւելցի նշանաւոր հոգեւորականը, մատենագրական իր ծաւալուն ժառանգութեան մէջ ունի «Աշխարհացոյց» անունով փոքր երկ մը, որ Հայաստանի, Հայկական Կիլիկիոյ եւ դրացի երկիրներուն հակիրճ աշխարհագրութիւնն է: Սակայն, աշխարհագրական աշխատութենէ մը աւելի, մեզի համար եզակի եւ թանկագին երկ

16. ՕՐՄԱՆԵԱՆ Մ. ԱՐՔ., Ծիսական Բառարան, Անթիլիաս, 1979, էջ 156: Հ. Վարդան Հացունի Վրդ. պատմական լայն տեղեկութիւններ հաւաքած է սուրբերու նշխարներու պահպանութեան մասին, տե՛ս Սրբոց Նշխարները, «Բազմապէս», 1907, թիւ 1, էջ 9-11:

մըն է, որովհետեւ հեղինակը ո՛չ միայն հայկական վանքերը կը յիշատակէ հոն, այլեւ վանական այդ հաստատութիւններուն մէջ հաւաքուած ու պահուած սրբութիւնները. — խաչեր, մասունքներ, սրբազան առարկաներ, ինչպէս նաեւ նշանաւոր մարդոց գերեզմանները: Այս տեսակէտով, Վարդան Վրդ. Արեւելցիի այս գործը, պատմական մեր միւս դարաւոր վկայութիւններու կողքին՝ կը մնայ նման աշխատանքի մը արժէքաւոր աղբիւրներէն մէկը¹⁷:

Կ'անցնիմ սուրբերու մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներու ցանկերու, որոնք պատրաստած եմ՝ սկսելով Հին Կտակարանեան մասունքէ մը (Նոյի Տապանի բեկորներէն), ապա կ'անցնիմ Քրիստոնէութեան Հիմնադիր՝ Յիսուսի չարչարանքներուն, խաչելութեան եւ Աստուածամօր հետ կապուած սրբազան զանազան առարկաներուն, յաջորդաբար ալ Յիսուսի առաքեալներուն, աշակերտներուն, ապա Հայ Եկեղեցւոյ առաջին առաքեալներուն, եւ հերթաբար ալ սրբազան հայրապետներուն, մարտիրոսներուն, վկաներուն եւ նահատակներուն:

– ՆՈՅԻ ՏԱՊԱՆ (փայտեայ բեկոր եւ կամ «Տախտակն սուրբ տապանին Նոյայ Նահապետին»): Այս մասունքէն կը զտնուէր հետեւեալ վանքերուն մէջ. —

Այրիվանք կամ Գեղարդավանք¹⁸,

Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա¹⁹),

Կապուտկողի Սբ. Յակոբի Վանք (Վասպուրական)²⁰:

– ԽԱԶԱՔԱՅՏ ՅԻՍՈՒՍԻ (բեկորներ՝ կոչուած «Սբ. Խաչ» կամ «Փայտ Կենաց» եւ կամ «Սբ. Նշան»): Բազմաթիւ են: Կը պահուէին հետեւեալ վանքերուն մէջ. —

Էջմիածնի Վանք՝ քանի մը բեկորներ²¹,

17. Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպերեանի, Փարիզ, 1960:

18. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 30:

19. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, Պատմագիրք-Յուշամատենան Սեբաստիոյ, հտ. Ա., Պէրսիթ, 1974, էջ 260:

20. ՈՍԿԵԱՆ Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ, Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Ա., Վիեննա, 1940, էջ 163: Նոյան Տապանի պահարանի մասին տե՛ս ՅՈՎ-ՍԷՓԵԱՆՅՑ ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ., Խաղբակեանք..., նշ. աշխ., էջ 250 եւ 266:

21. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՅՑ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ Հիմզ Գաւառացի Արարատայ, հտ. Ա., Էջմիածին, 1842, էջ 64-65, էջ 67-68 եւ էջ 74: ԻՆՃԻՅԵԱՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ., Հայաստան, Վենետիկ, 1806, էջ 263-264:

Գոմաց կամ Տատրակաբնակ Սբ. Աստուածածնի Վանք (Բա-
ղէշի շրջան)²²,
Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)²³,
Տեղեբու Վանք²⁴,
Սբ. Յովհաննէսի կամ Եղրղուտի Վանք²⁵,
Վարազայ Վանք²⁶,
Հաղբատի Վանք²⁷,
Սանահինի Վանք²⁸,
Սբ. Նշանի Վանք (Ծովք Լճակին մէջ՝ կղզի)²⁹,
Աւետարանոցի Կուսանաց Անապատ³⁰,
Կարմրակ Սբ. Աստուածածնի Վանք³¹,
Աղբերիկի Վանք³²,
Զազավանք³³,
Սաղմոսավանք³⁴,
Հրեշտակաբնակ Անապատ³⁵,

22. Ինձիձեւան ձ. Ղ. Վրդ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 174:

23. Այս Վանքին մէջ քանի մը բեկորներ կային խաչափայտէն. հմտ. ՈՍ-
ԿԵԱՆ ձ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ, Սեբաստիայի վանքերը, Ա. Մաս, Սեբաստիա
փաղափն վանքերը, Վրեհնա, 1946, էջ 34-35: ՍԻՄԵՈՆ ԴՊԻՐ ԼԵՀԱՅԻ,
Ուղեգրութիւն, Վրեհնա, 1936, էջ 189, հրտկ. ձ. Ն. Ակիւնեան: ԱՌԱՔԵԼ
ՊԱՏՐԻԿ, Յուշամտեան Սեբաստիայ, նշ. աշխ., էջ 258-259:

24. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 27-28:

25. Ինձիձեւան ձ. Ղ. Վրդ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 198:

26. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 38: ՀԱՅՈՒՆԻ
ձ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Քով, տե՛ս «Բազ-
մալէպ», 1933, թիւ 9-10, էջ 404-405: ՈՍԿԵԱՆ ձ. Հ., Վասպուրականի
վանքերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 271, 275, 281, 321-323: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ.
ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, Երուսաղէմ, 1991, էջ 7-10:

27. ՈՍԿԵԱՆ ձ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ, Գուգարփի վանքերը, Վրեհնա, 1960, էջ 178,
191 և 313-315:

28. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ, Սամահին, տպ. Թիֆլիս, 1898, էջ 42-44:
ՈՍԿԵԱՆ ձ. Հ., Գուգարփի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 77-78:

29. ՍԻՄԵՈՆ ԴՊԻՐ ԼԵՀԱՅԻ, Ուղեգրութիւն, նշ. աշխ., էջ 202-203: ՈՍԿԵԱՆ
ձ. Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէիի եւ Տրապիզոնի մահանգ-
ներու վանքերը, Վրեհնա, 1962, էջ 101-102:

30. ՈՍԿԵԱՆ ձ. Հ., Արցախի վանքերը, Վրեհնա, 1953, էջ 31:

31. ՈՍԿԵԱՆ ձ. Հ., Վասպուրական-վանի վանքերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ
184-185:

32. ՈՍԿԵԱՆ ձ. Հ., Տարօն-Տուրուբերանի վանքերը, Վրեհնա, 1953, էջ 134-
135: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, նշ. աշխ., էջ 1-2:

33. «Գեոտարգել Սբ. Նշան» Պետրոս Գևորգյան Կաթողիկոսի տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ
ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 14 և 31: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ.
ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, նշ. աշխ., էջ 10-13:

34. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 15 և 26-27:

35. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 26-27:

*Ուռընկայր կամ Ուռնկայ Սբ. Նշանի Վանք*³⁶,
*Սբ. Թովմայի կամ Ագուլիսի Վանք*³⁷,
*Գոմաց կամ Գոմայ Սբ. Աստուածածնի Վանք*³⁸,
*Սբ. Ուաչի կամ Շիւնի Ձորի Վանք*³⁹,
*Ուաչկայ Վանք*⁴⁰,
*Չարհան Սբ. Նշանի Վանք*⁴¹,
*Հացուհեաց Վանք*⁴²,
*Հոռոմայրի Վանք*⁴³,
*Ծիծեռնոյ Վանք*⁴⁴,
*Սեւանի Վանք*⁴⁵,
*Կամրջաձորի Վանք*⁴⁶,
*Վանկոյ Սբ. Նշանի Վանք*⁴⁷,

36. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԻԼՑԻ, Աշխարհացոյց, *նշ. աշխ.*, էջ 18 եւ 37: Հիմա. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, *Հտ. Բ.*, Վիեննա, 1942, էջ 443-444:
37. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, *Հտ. Բ.*, *նշ. աշխ.*, էջ 684-685:
38. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, *Հտ. Գ.*, Վիեննա, 1947, էջ 927:
39. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, *Հտ. Գ.*, *նշ. աշխ.*, էջ 856:
40. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, *նշ. աշխ.*, էջ 76:
41. ԵՐԵՄԻԱ ՏԵՎԿԵԱՆՑ, Ճամայարհորդութիւն Բարձր Հայք եւ Վասպուրական 1872-1873իւ, *Երեւան*, 1991, էջ 280-283:
42. «Հացուհեաց Նշան». *տե՛ս* ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԻԼՑԻ, Աշխարհացոյց, *նշ. աշխ.*, էջ 33: ՀԱՅՈՒՆԻ ՀԱՅՐ ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Չարչարանաց Նըշ-խարմեր Հայոց Գով, «Բազմավէպ», 1933, Թիւ 9-10, էջ 402-403: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, *նշ. աշխ.*, էջ 14-15:
43. «Հոռոմայրի Նշան». ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԻԼՑԻ, Աշխարհացոյց, *նշ. աշխ.*, էջ 35: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Չարչարանաց Նշխարմեր Հայոց Գով, *նշ. աշխ.*, էջ 405: ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ., Ստո-րագրութիւն Հին Հայաստանից, Վենետիկ, 1822, էջ 362: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Գուգարքի վանքերը, *նշ. աշխ.*, էջ 33-42:
44. «Ծիծեռնոյ Խաչ». *տե՛ս* ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Չարչարանաց Նշխարմեր Հայոց Գով, *նշ. աշխ.*, էջ 404: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօն-Տու-րուքերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 152-153: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, *նշ. աշխ.*, էջ 16-18:
45. «Սեւանայ Խաչ». *տե՛ս* ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Չարչարանաց Նշխարմեր Հայոց Գով, *նշ. աշխ.*, էջ 405-406:
46. «Կամրջաձորի Խաչ». *տե՛ս* ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Չարչարանաց Նշխարմեր Հայոց Գով, *նշ. աշխ.*, էջ 406: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, *նշ. աշխ.*, էջ 3-6:
47. «Վանկոյ Նշան». *տե՛ս* ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Չարչարանաց Նշխարմեր Հայոց Գով, *նշ. աշխ.*, էջ 407: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Կիլիկիայի վանքերը, *նշ. աշխ.*, էջ 131, 276 եւ 284: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, *նշ. աշխ.*, էջ 26-29:

Նոտակերպաց Վանք⁴⁸,
 Նորավանք⁴⁹,
 Զրպայ Վանք⁵⁰,
 Տաթևի Վանք⁵¹,
 Ամիթ քաղաք⁵²,
 Ապարան գիւղի եկեղեցի⁵³,
 Գիս գիւղի եկեղեցի⁵⁴,
 Անիի Սբ. Փրկիչ եկեղեցի⁵⁵,
 Անի քաղաք⁵⁶,

Կը յիշուին դեռ Կոթ կամ Ատիեաման գիւղին եկեղեցւոյ մէջ
 պահուած խաչ մը (երկաթէ), որ կ'աւանդուի թէ ձեռագործն է
 Թադէոս Առաքեալի⁵⁷:

48. «Նոտակերպաց Նշան»։ տե՛ս ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 407-408: ՆՈՐԱՅՐ ԱՐԲ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական խաչեր, նշ. աշխ., էջ 19-20:
49. «Դիմնայ խաչ»։ տե՛ս ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նըշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 408:
50. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ Վ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 408-409:
51. Տաթևի վանքին մէջ խաչափայտէն կային երեք բեկորներ։ տե՛ս ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 407:
52. «Ամթայ Նշան»։ տե՛ս ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նըշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 408:
53. «Ապարանից խաչ»։ տե՛ս ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ ՎՐԴ., Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 371-390: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 21-22: ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական խաչեր, նշ. աշխ., էջ 21-22:
54. «Գիսայ խաչ»։ տե՛ս ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 401-402:
55. «Ապլղարիպի խաչ»։ տե՛ս ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Գով, նշ. աշխ., էջ 407:
56. «Նումէի Սբ. խաչ» կամ «Վանանդայ խաչ»։ տե՛ս ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆՆԻ ՎՐԴ., նշ. աշխ., էջ 406-407: Ասոնցմէ դուրս խաչափայտի մասունքներ կը յիշատակուին Թրինի Կուսանաց վանքին մէջ, Յետանց վանքին մէջ, Մշկավանքին մէջ, Յուսկան Որդւոյ վանքին մէջ, Զորոյ վանքին մէջ, Յիպանյան վանքին մէջ, Արծիէ քաղաքի Սբանչեւագործ վանքին մէջ եւ Ակլայ վանքի կամ Անդղայ Սբ. Նշան վանքին մէջ։ տե՛ս ՆՈՐԱՅՐ ԱՐԲ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական խաչեր, նշ. աշխ., էջ 23-25 եւ էջ 33-53:
57. Տե՛ս ԾԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՒՆՑ ԵՐԱՆԻՆ, Նշ. աշխ., էջ 23-25 եւ էջ 33-53: Ստորագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 144: Հ. Ղուկաս Վրդ. Ինճիճեան կը ճաղորդէ թէ Վերին Բազադճ գիւղին մօտ Սբ. Նշան անուանով վանքին մէջ կար «խաչ պղնձի, գորմէ աւանդեմ բնակիչքն լինել ի միւրոյ կոմիքն՝ յորում լուաց Տերմ միւր գոտս աշաբնակիչքն լինել ի միւրոյ կոմիքն՝ յորում լուաց Տերմ միւր գոտս աշաբնակիչքն, եւ զայն խաչ գործեալ ասեմ Թադէոսի Առաքելոյն, եւ բերեալ

Սուրբ Աղբերիկ Վանքին մէջ կար Յակոբ Տեառնեղբայր կոչուած աշակերտէն օծուած կամ օրհնուած խաչ մը⁵⁸:

Դեղուաց կամ Թեղուտի Սբ. Յովհաննէս Վանքին մէջ ալ կը պահուէր քարէ խաչ մը՝ «Օծեալ ձեռամբ Սուրբ Լուսաւորչին»⁵⁹:

Վարազայ Վանքին մէջ կար «Գետարգել» կամ «Գետադարձ» կոչուած Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսին Սբ. Խաչը⁶⁰:

– ԿՈՆԻ կամ ՏԱՇՏ ՅԻՍՈՒՍԻ (տաշտէն մասունք) Շախուռի Սբ. Աստուածածնի կամ Սքանչեւագործի Վանք⁶¹, Սքանչեւագործ Սբ. Նշանի Վանք⁶², Ակլ կամ Ակիլ Վանք (Տիգրանակերտի շրջան)⁶³, Սբ. Նշան Սինամուտայ եկեղեցի (Խարբերդի)⁶⁴:

– ԹԱՇԿԻՆԱԿ ՅԻՍՈՒՍԻ

էջմիածնի Վանք (Վասպուրականի շրջան)⁶⁵:

– ՓՇԵՊՍԱԿ ՅԻՍՈՒՍԻ

Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի Վանք (Մաղարթայ)⁶⁶,

Սբ. Էջմիածնի Վանք⁶⁷:

ընդ իւր յաշխարհն Հայաստանեայց» տե՛ս Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 104: Շատ հաւանական է որ նոյն խաչերը ըլլան:

58. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 42–43:

59. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 41:

60. «Գետարգել Սբ. Նշան» տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 38: ԻնձիձեմԱՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 263–264: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Քով, նշ. աշխ., էջ 403–404: Կ'ենթադրեմ թէ այս սրբազան խաչը որով ժամանակ մը գտնուած է նաեւ Զաղապանքի մէջ, համտ. հոս ծանօթութիւն թիւ 33 եւ ՆՈՐԱՅՐ ԱՐԲ. ԾՈՎԱԿԱՆ, Հայկական Խաչեր, նշ. աշխ., էջ 10–13:

61. «Յիսուսի մանկութեան ատեն լուացուած տաշտեմ» մասեր կամ մասունքներ են ասոնք. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 205:

62. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ. Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 445:

63. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէրիի եւ Տրապիզոնի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 170:

64. ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ., Արեւմտեան Հայաստան, տե՛ս «Քաղմա–վէպ», 1993, թիւ 1–4, էջ 113:

65. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 805–806:

66. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 304–305: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Քով, նշ. աշխ., էջ 409: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 565–566:

67. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն..., հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 66–67:

– ԲԵԻԵՌԻ ՅԻՍՈՒՍԻ

Աղբերիկի Վանք⁶⁸,
 Յովհաննավանք⁶⁹,
 Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի Վանք (Մաղարթայ)⁷⁰,
 Մատնէվանք⁷¹,
 Կարմրաւոր Սբ. Աստուածածնի Վանք⁷²:

– ԳԵՂԱՐԴ ՅԻՍՈՒՍԻ

Այրիվանք կամ Գեղարդավանք⁷³,
 Սբ. Էջմիածնի Վանք⁷⁴:

– ՇԻՇ՝ ՅԻՍՈՒՍԻ

Աղբերիկի Վանք⁷⁵:

– ՎԱՐՇԱՄԱԿ ՅԻՍՈՒՍԻ

Յովհաննավանք⁷⁶,
 Ուղեբարի կամ Վարչամակի Վանք⁷⁷,

68. «Ներկեալ արեամբն Քրիստոսի»։ տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 42–43:

69. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 27:

70. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ԹՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն... , Հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 305: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Զարչարանաց Նշարաներ Հայոց Բով, նշ. աշխ., էջ 409: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի Վանքերը, Հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 565–567, 578 եւ 592:

71. ՍԻՄԵՈՆ ԴՊԻՐ ԼԵՀԱՑԻ, Ուղեգրութիւն, նշ. աշխ., էջ 201:

72. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի Վանքերը, Հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 237:

73. «Գեղարդն սուրբ աստուածամուկ՝ մերկեալ արեամբն կեմարարին»։ տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 14 եւ 30:

74. Այրիվանքէն փոխադրուած է Սբ. Էջմիածին եւ ցարդ կը պահուի Հոն. տե՛ս ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ԹՈՎՀ, ԵՊՍ. Ստորագրութիւն... , Հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 47–80: Սիմէոն Դպիր Լեհացին «Գեղարդ» մը եւս կը յիշէ Պարբերի շրջանին մէջ գտնուող Սբ. Առաքեալ անունով «ամուսնի» վանքի մը մէջ. տե՛ս Ուղեգրութիւն, նշ. աշխ., էջ 201: Ուրբերդի շրջանին ամէնէն ամուսնի մը Սբ. Առաքելոց կամ Ղազարու Վանքը, որ շատ հարուստ էր սրբազան մասունքներով: Սակայն այս վանքի պատմութեան մէջ «Գեղարդ»-ի մասին վկայութիւն մը չկրցայ գտնել:

Աւանդութեան համաձայն, Սուրբ Գեղարդը որոշ շրջան մը գտնուած է նաեւ Ուղեղայ Սբ. Աստուածածին կամ Գաբէնից Սբ. Գէորգ Վանքին մէջ. տե՛ս ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի Վանքերը, Հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 748:

75. ՍԻՄԵՈՆ ԴՊԻՐ ԼԵՀԱՑԻ, Ուղեգրութիւն, նշ. աշխ., էջ 201:

76. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 15 եւ 27:

77. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Հ. ՎԵՐԻՆԻ ՎՐԴ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վեներաբիլ, 1853, էջ 39: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի Վանքերը, Վեներա, 1951, էջ 183–185:

Սբ. Ստեփանոս Նախավկայի Վանք (Մաղարթայ)⁷⁸:

– ՊԱՏԿԵՐ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

Հաւուց Թառի Վանք⁷⁹:

– ԽԱՆՁԱՐՈՒՐ ՅԻՍՈՒՍԻ

Առանց Վանքի մը յիշատակութեան⁸⁰:

– ՍՓԱԾԱՆԵԼԻ ՅԻՍՈՒՍԻ

Առանց վանքի մը յիշատակութեան⁸¹:

– ԾԻՐԱՆԻ ՅԻՍՈՒՍԻ

Առանց վանքի մը յիշատակութեան⁸²:

– ՍՊՈՒՆԳ ՅԻՍՈՒՍԻ

Առանց վանքի մը յիշատակութեան⁸³:

– ԻԻՂԻ ՇԻՇ, Հայաստան բերուած Թաղէոս Առաքեալէն.

Եղբորու Սբ. Յովհաննէսի Վանք⁸⁴,

Անգղայ Սբ. Աստուածածնի կամ Գաբէնից Սբ. Գէորգի Վանք⁸⁵:

78. ՀԱՅՈՒՆԻ ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Բով, Նշ. աշխ., էջ 409, ուր հեղինակը կ'ըսէ. «Վարչարանկ երեսացմ Բրիստոսի, ա'յն որ գերեզմանիմ մէջ կը ծածկէր իւր գլուխը»:

79. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ. ԱՐԵՆԵԼՏԻ, Աշխարհացոյց, Նշ. աշխ., էջ 14 եւ 30: Ինձիձեւն Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԻ., Ստորագրութիւն, Նշ. աշխ., էջ 269:

80. Թիշուած Սբ. Գր. Նարեկացիէն, Հմտ. Մատենագրութիւն, Նշ. աշխ., էջ 379–380 եւ 389: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Բով, Նշ. աշխ., էջ 409:

81. Թիշուած Սբ. Գր. Նարեկացիէն, Հմտ. Մատենագրութիւն, Նշ. աշխ., էջ 379–380 եւ 389: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Բով, Նշ. աշխ., էջ 409:

82. Ծաղրական ծիրանին է ասիկա, դարձեալ յիշուած Սբ. Գր. Նարեկացիէն, Հմտ. Մատենագրութիւն, Նշ. աշխ., էջ 379–380 եւ 389: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Բով, Նշ. աշխ., էջ 409:

83. Ա'յն սպունգը, որով քացախ տրուեցաւ Նաչեալ Յիսուսին. կը յիշուի Սբ. Գր. Նարեկացիէն, Հմտ. Մատենագրութիւն, Նշ. աշխ., էջ 379–380 եւ 389: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ., Զարչարանաց Նշխարներ Հայոց Բով, Նշ. աշխ., էջ 409: Հայր Հացունի կը յստակէ կէտ. մը, ըսելով որ երբ Կիսուրի Նանձարուրը, Սփածանելին, Ծաղրական Միրանին եւ Սպունգը իրարի, պէտք է հասկնալ «մատուցներ» եւ ո'չ թէ անոնց ամբողջութիւնը:

84. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ. ԱՐԵՆԵԼՏԻ, Աշխարհացոյց, Նշ. աշխ., էջ 20 եւ 42, ուր կ'ըսուի նաեւ «Զոր յետոյ եգիտ Սուրբ Լուսաւորիչն»: Ինձիձեւն Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԻ., Հայաստան, Նշ. աշխ., էջ 198: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարոմ–Տուրքերամի Վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 93–94 եւ 96:

85. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի Վանքերը, Նշ. աշխ., էջ 748:

– ՄԻՒՌՈՆԻ ՇԻՇ (օրհնուած եւ կնքուած Սբ. Ներսէս Շնորհալիէն) .

Ղուկէ Սբ. Գէորգ Վանք կամ Խուլէվանք (Խարբերդ)⁸⁶ :

– ՄԱԶ ԵՒ ԶԳԵՍՏ ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

Սանահինի Վանք⁸⁷ :

– ՔՕՂ ՍԲ. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

Կարմրաւոր Սբ. Աստուածածնի Վանք⁸⁸ ,

Խաթուն Տիրամօր կամ Ընծայեաց Սբ. Աստուածածնի Վանք⁸⁹ ,

Անգղայ Սբ. Աստուածածնի կամ Գարէնից Սբ. Գէորգի Վանք⁹⁰ .

– ՏԻՐԱՄՕՐ ՊԱՏԿԵՐ

Հոգեաց կամ Հոգւոց Վանք⁹¹ ,

Բարձրահայեաց Սբ. Աստուածածնի Վանք⁹² ,

Ամենափրկիչ Վանք (Տրապիզոնի շրջան)⁹³ : . . .

86. ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ., Արեւմտեան Հայաստան, տե՛ս «Բազմավէպ», 1993, թիւ 1–4, էջ 114–115: Միւռոնի այս շէջը գտնուած է 1839ին կամ 1842ին: ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Հայտնիին Պատմութեան աղբիւ, Վենետիկ, 1936, էջ 165: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէֆիի եւ Տրապիզոնի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 93:
87. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ, Սանահին, Թիֆլիս, 1898, էջ 42–44: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Գուգարիի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 77 եւ 161:
88. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., վասպուրական–վանի վանքերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 237–238:
89. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 265–266, ուր վանքը կը կոչէ Տիրամօր Վանք եւ մասնունքն ալ կը կոչէ «Լաչակ կամ գլխապատ Տիրամօրն, քերեալ ձեռամբ Թադէի Առաքելոյ»: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., վասպուրական–վանի վանքերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 252–253:
90. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., վասպուրական–վանի վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 748:
91. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼԻՍԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 18 եւ 39: ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 157: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., վասպուրական–վանի վանքերը, հտ. Գ., էջ 762–764: Տիրամօր այս պատկերին պատմութիւնը, յարակից բոլոր տուեալներով, տե՛ս DASNABEDIAN TAMAR, La mère de Dieu, Etudes sur l'Assomption et sur l'image de la Très-Sainte Mère de Dieu, Antelias, 1995, էջ 9–26:
92. ԿՂԱՆԴՐԱԿ Թէ Ղուկաս Աւետարանիչը նկարած է. տե՛ս ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէֆիի եւ Տրապիզոնի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 175–176: Համաձայն Հ. Ղ. Ինճիճեանի՝ Բարձրահայեաց Սբ. Աստուածածնի Վանքին մէջ գտնուող այս պատկերը Լեհաստանէն բերուած է Ժէ. դարուն. տե՛ս Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 242:
93. Ղուկաս Աւետարանիչին կողմէ նկարուած Տիրամօր Պատկերը կը գտնուէր այս վանքին մէջ. տե՛ս ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 390–391:

– ՊԱՏԿԵՐ ՅԻՍՈՒՍԻ

Սբ. էջմիածնի Վանք⁹⁴:

– Ա.Ջ ՍԲ. ՅՈՎՍԷՓ ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՕՐ

Եղրդուտի Սբ. Յովհաննէսի Վանք⁹⁵:

– ԳԱՍՊԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐ (Երեք մոգերէն մին)

Ամենափրկիչ Վանք (Մոկբի մէջ)⁹⁶:

– ՃԿՈՅԹ ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԳԴԱՂԵՆԱՑԻԻ

Եղրդուտի Սբ. Յովհաննէսի Վանք⁹⁷:

– Ա.Ջ ՅՈՎՍԷՓ ԱՐԻՄԱԹԱՑԻԻ

Եղրդուտի Սբ. Յովհաննէսի Վանք⁹⁸:

– Ա.Ջ ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՑԻ

Յովհաննավանք⁹⁹,

Նաթրայ Վանք (Արցախ)¹⁰⁰:

– ԳԱՆԿ ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՑԻ

Ննդրակատար Սբ. Աստուածածնի Վանք¹⁰¹:

– ԴԱՍՏԱԿ ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՑԻ

Յիպնայ Սբ. Ստեփանոսի Վանք (Վանի Լիճին Յիպան Կղզի-
ին վրայ)¹⁰²:

94. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՅ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, Հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 60–64: Աւանդութեան համաձայն, այս պատկերը ձեռագործն է Յովհաննէս Աւետարանիչին: Կը ներկայացնէ Յիսուսի էջը խաչէն:

95. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօմ–Տուրուքերամի վամբերը, նշ. աշխ., էջ 94:

96. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 41:

97. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօմ–Տուրուքերամի վամբերը, նշ. աշխ., էջ 94:

98. Աւետարանին մէջ յիշատակուած Յովհ. Արիմաթացին է. ԻնձիձեմԱՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 198: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօմ–Տուրուքերամի վամբերը, նշ. աշխ., էջ 94:

99. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 27:

100. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ. Արցախի վամբերը, Վիեննա, 1953, էջ 78:

101. Գաղաթ կամ սկաւառակ գլուխի. ԻնձիձեմԱՆ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 174: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամբերը, Հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 937:

102. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամբերը, Հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 136:

– Ա՛ՅԼ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍՐ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԽԱՎԿԱՅԻ
ՍՐ. Էջմիածնի Վանք¹⁰³,
Սանահինի Վանք¹⁰⁴:

– ԵՂԻՇԷ (Աղուանքի) ԱՌԱՔԵԱԼ
Եղիշէ Առաքեալի կամ Զրվչտիկի Վանք (Արցախ)¹⁰⁵:

– ԳԼՈՒԽ ՍՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻԶԻ կամ ՍՐ. ԿԱՐԱՊԵՏԻ
ՍՐ. Կարապետի Վանք (Կեսարիոյ շրջան)¹⁰⁶,
Գանձասարի Վանք կամ Գլխոյ Վանք¹⁰⁷:

– ԱԶ ՍՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՐԱՊԵՏԻ
Հալուրիկի ՍՐ. Կարապետի Վանք¹⁰⁸:

– ԶԿՈՅԹ ՍՐ. ԿԱՐԱՊԵՏԻ
Հաւուց Թառի Վանք¹⁰⁹:

– ՄԱՇԿԵՂԷՆ ԳՕՏԻ ՍՐ. ԿԱՐԱՊԵՏԻ
Դեղուաց կամ Թեղուտի ՍՐ. Յովհաննէսի Վանք¹¹⁰:

– Ա՛ՅԼ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍՐ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱՐԱՊԵՏԻ
Մուշի ՍՐ. Կարապետի Վանք կամ Իննահնեան Վանք կամ
Գլակայ Վանք¹¹¹,

103. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի,
Հատ. Ա., նշ. աշխ., էջ 73:

104. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Գուգարքի վամբերը, նշ. աշխ., էջ 77–78 եւ 161:

105. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՂՈՒԿԱՍ ՎՐԻ., Ստորագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 535:
ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վամբերը, նշ. աշխ., էջ 119:

106. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԻ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 315–316:

107. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 11: Հմմտ.
ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վամբերը, նշ. աշխ., էջ 53:

108. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէֆիի եւ Տրապիզոնի
վամբերը, նշ. աշխ., էջ 131–132:

109. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 30:

110. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 41: Հայր
Ոսկեան չէ յիշած այս մասունքը. տե՛ս Տարած-Տարածքերում վամբերը,
նշ. աշխ., էջ 129–130: Թեղուտ գիւղի եւ ՍՐ. Յովհաննէսի Վանքի մասին
Հմմտ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԻ., Տեղագրութիւն, նշ. աշխ., էջ
272 եւ ՅԱԿՈԲԵԱՆ Թ. Խ. – ՄԵԼԻՔ-ՐԱՇԵՒԵԱՆ ՍՏ., Հայաստանի եւ
յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հատ. Բ., Երևան 1988,
էջ 76 եւ 435: Դեղուաց ՍՐ. Յովհաննէս եւ Թեղուտի ՍՐ. Յովհաննէս
անունները:

111. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԻ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 20: ԻՆՃԻՃ-
ԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԻ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 195: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տա-

Յովհաննավանք¹¹²,
 Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչի Վանք (Սպեր բերդաքաղաքին
 մօտակայքը¹¹³,
 Եղրդուտի Սբ. Յովհաննէսի Վանք¹¹⁴,
 Սբ. Կարապետի Վանք Կոռւց Կղզիի¹¹⁵,
 Սբ. Էջմիածնի Վանք¹¹⁶,
 Մատնավանք կամ Մանրավանք¹¹⁷,
 Ղեւոնդեանց Անապատ¹¹⁸,
 Սբ. Յովհաննէսի կամ Սբ. Օհանի Վանք¹¹⁹,
 Միաւոր Սբ. Կարապետի Վանք¹²⁰,
 Սբ. Կանանց Վանք¹²¹:

– ՍԲ. ԱԹԱՆԱԳԻՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Մուշի Սբ. Կարապետի Վանք կամ Իննակնեան Վանք եւ կամ
 Գլակայ Վանք¹²²,
 Սբ. Էջմիածնի Վանք¹²³,
 Սբ. Կանանց Վանք¹²⁴,
 Մատնավանք կամ Մանրավանք¹²⁵:

– ԱԶ ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ

Էջմիածնի Վանքին մէջ¹²⁶,

- րօն–Տուրուքերամի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 137 եւ 140: Հմմտ. դարձեալ
 ԻնձիձեմԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Ստորագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 98–101:
112. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 27:
113. ԻնձիձեմԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 94:
114. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 42: ՈՍԿԵԱՆ
 Հ. Հ., Տարօն–Տուրուքերամի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 93:
115. ԻնձիձեմԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 154–155:
116. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիած-
 նի, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 75:
117. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօն–Տուրուքերամի վանքերը, նշ., աշխ., էջ 251:
118. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 48–49:
119. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 164:
120. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 95:
121. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ
 867:
122. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 42: Ինձիձե-
 մԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 195:
123. ԻնձիձեմԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 263, ուր կ'ըսուի թէ
 պահուած մասունքը «Ձեռք Աթանագինեայ Հայրապետին» է:
124. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ
 867:
125. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօն–Տուրուքերամի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 251:
126. ԻնձիձեմԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 263: ՇԱՀԽԱԹՈՒՆ–

*Սանահինի Վանք*¹²⁷,
*Զարչարանաց կամ Տատասկի Վանք*¹²⁸:

– ՏԱՏԱՍԿ ՍՐ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ
*Զարչարանաց կամ Տատասկի Վանք*¹²⁹,
*Սր. էջմիածնի Վանք*¹³⁰,
*Սր. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*¹³¹:

– ՃԿՈՅԹ ՍՐ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ
*Սալնապատի Սր. Գրիգորի Վանք*¹³²:

– ԲԵՒԵՌԻ կամ ԳԱՄ ՍՐ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ
*Գոմոց (Գոմաց) կամ Գոմայ Սր. Աստուածածնի Վանք կամ Տատրակարնակ Սր. Աստուածածնի Վանք*¹³³:

– ԱՅԼ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍՐ. ԳՐ. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ
*Թորդանի Ինն Սրբոց գերեզմանք կամ Սր. Նաչի Վանք*¹³⁴,
*Սր. Լուսաւորչի Վանք*¹³⁵,

ԵՆՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի, Հտ. Ա.,
 նշ. աշխ., էջ 68–69:

Սր. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքներու մասին տեսնել ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ
 ՆԱԽԱՍԱՐԴ ՎՐԴ., Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ճշարաններուն տեղը Հայաս-
 տանեայց եկեղեցիէն մերս, «Հասկ» (Անթիլիաս), 1998, Թիւ 9–10, էջ
 519–527. 1998, Թիւ 11–12, էջ 670–680. 1999, Թիւ 1–2, էջ 25–36 եւ յա-
 ջորդարար:

127. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ, Սամահիմ, նշ. աշխ., էջ 42–43: ՈՍԿԵԱՆ Հ.
 Հ., Գուգարքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 77 եւ 161:

128. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 101:

129. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 100, ուր հեղինակը
 կ'ըսէ. «Վանքը այսպէս կոչուած է, որովհետեւ վանքի եկեղեցիին մէջ կը
 պահուին երկաթէ քերիչ գործիքները, որոնք գտնուած են եկեղեցիին
 վերամտրոգելու շրջանին»: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ.
 աշխ., էջ 101–102:

130. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիած-
 նի, Հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 73: Հեղինակը կ'ըսէ. «Նրկու տառասկ եւ երկու
 քերամք երկաթիքի քործեաց չարչարանաց Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի
 Հայաստանեայց»:

131. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, Յուշամատենամ Սեբաստիոյ, նշ. աշխ., էջ 259:

132. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, Հտ. Ա., էջ 261:

133. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 174: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ.,
 Վասպուրական–Վանի վանքերը, Հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 924:

134. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

135. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խաբեբողի, Տիարպիքի եւ Տրապիզոնի
 վանքերը, նշ. աշխ., էջ 49:

Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)¹³⁶:

- ԳԱԻԱԶԱՆ ԵՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ՍԵՂԱՆ ՍԲ. ԳՐ. ԼՈՒՍԱԻՈՐՁԻ
Զորոյ Վանք¹³⁷:

- ՍՐԲՈՒՀԻ ՍԱՆԴՈՒԽՏ
Թաղէոս Առաքեալի Վանք¹³⁸:

- ՍՐԲՈՒՀԻ ՀՌԻՓՍԻՄԷ
Սբ. Էջմիածնի Վանք¹³⁹:

- ԳԱՅԻԱՆԵԱՆ ԿՈՅՍԵՐ
Սբ. Թովմայի Վանք կամ Ագուլիսի Վանք¹⁴⁰,
Սբ. Էջմիածնի Վանք¹⁴¹:

- ՍԲ. ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱԻՈՐ
Հոգւոց Վանք¹⁴²,
Թորղանի Ինն Սրբոց գերեզմանք կամ Սբ. Խաչի Վանք¹⁴³:

- ՍՐԲՈՒՀԻ ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽՏ
Հոգւոց Վանք¹⁴⁴,

136. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, Յուշամատեան Սեբաստիոյ, նշ. աշխ., էջ 259:

137. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 252-253:

138. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 251:

139. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ., ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 263: ԵԱՀԽԱ-
ԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ. Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, հտ.
Ա., էջ 71 եւ 75: Աւելորդ է ըսել թէ Սրբուհիին գերեզմանը կը գտնուի Սբ.
Հովհաննիստէի տաճարին մէջ: Տե՛ս նաեւ ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ,
Պատմութիւն, Գ. տիպ, Վաղարշապատ, 1896, գլ. ԺԶ., էջ 178-197:

140. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 684:

141. ԵԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 74:

142. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 39:

143. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30: Հոս յիշելու
ենք «Դեղքափ» կոչուած այն հրաշագործ քարը, որ Տրդատ Իր քրիստոնե-
այ դարձէն ետք նուէր ստացեր էր Կոստանդիանոս Հռոմի կայսրին
կողմէ: «Դեղքափ» կը կոչուէր, որովհետեւ բուժիչ հանգամանք ունէր.
տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 47, ուր
«զարմամաշէն» կը կոչուի այս քարը: Նաեւ ՍԻՒՐՄԷՆԵԱՆ Գ., Երզնկա,
տպ. Գահրէ, 1947, էջ 86: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ.
աշխ., էջ 24-25:

144. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 39: ՈՍԿԵԱՆ
Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

*Թորդանի ինն Սրբոց գերեզմանք կամ Սբ. Ոսայի Վանք*¹⁴⁵:

– ՍՐԲՈՒՀԻ ԱՇԽԷՆ ԹԱԳՈՒՀԻ

*Թորդանի ինն Սրբոց գերեզմանք կամ Սբ. Ոսայի Վանք*¹⁴⁶,
*Հոգևոց Վանք*¹⁴⁷:

– ՍԲ. ՎՐԹԱՆԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

*Թորդանի ինն Սրբոց գերեզմանք կամ Սբ. Ոսայի Վանք*¹⁴⁸:

– ԱԶ ՍԲ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

*Աղջոց Վանք*¹⁴⁹,

*Սբ. Յովհաննէսի Վանք (Կոնստանտին)*¹⁵⁰,

*Սբ. Էջմիածնի Վանք*¹⁵¹:

– ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (Թոռ Սբ. Գր. Լուսաւորչի)

*Թորդանի ինն Սրբոց գերեզմանք կամ Սբ. Ոսայի Վանք*¹⁵²:

– ԴԱՆԻԷԼ ՄԱՐԳԱՐԷ

*Ջարեքայ Վանք*¹⁵³:

– ՍԲ. ԴԱՆԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (Թոռ Սբ. Գր. Լուսաւորչի)

*Կոշայ Վանք*¹⁵⁴,

*Թորդանի ինն Սրբոց գերեզմանք կամ Սբ. Ոսայի Վանք*¹⁵⁵:

145. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 39: ՈՍԿԵԱՆ
Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

146. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 39: ՈՍԿԵԱՆ
Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

147. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 39: ՈՍԿԵԱՆ
Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

148. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

149. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 30–31:

150. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական– Վանի վանքերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ
503:

151. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ.,
էջ 71–72: Հեղինակը կը յիշէ նաեւ նոյն Հայրապետէն ուրիշ մասունք մը
եւս, դարձեալ Սբ. Էջմիածնի մէջ.– «Կէս քաժիմ ոսկր աջոյ քաղկիմ
Արիստակեայ Հայրապետի՝ այն է՝ մասն արմկան կիսով եւեթ արծաթա-
պատ եւ ունի գիր ի վերայ,– Այս է աջն սրբոյմ Գրիգորի Լուսաւորչի
որդումն Արիստակէս Հայրապետին», նոյն, էջ 75:

152. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

153. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 169:

154. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 28:

155. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 30:

– ՍԲ. ՅՈՒՍԻԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

*Կոչայ Վանք*¹⁵⁶,

*Թորդանի Ինն Սրբոց զերեզմանք կամ Սբ. Խաչի Վանք*¹⁵⁷:

– ՍԲ. ԽԱԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

*Թորդանի Ինն Սրբոց զերեզմանք կամ Սբ. Խաչի Վանք*¹⁵⁸:

– ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (Աղուանքի Առաքեալ)

*Ամարասի Վանք*¹⁵⁹:

– ԱՋ ՍԲ. ՆԵՐՍԵՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ (ՊԱՐԹԵԻ)

*Տիրաչէն կամ Սբ. Ներսէս Հայրապետի Վանք*¹⁶⁰:

– ԱՅԼ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍԲ. ՆԵՐՍԵՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

*Թիլ Վանք*¹⁶¹,

*Տիրաչէն կամ Սբ. Ներսէս Հայրապետի Վանք*¹⁶²,

*Հալւորիկի Սբ. Կարապետի Վանք*¹⁶³:

– ՍԲ. ՍԱՀԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (ՊԱՐԹԵԻ)

*Յաշտից կամ Սբ. Սահակի Վանք*¹⁶⁴,

*Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*¹⁶⁵,

*Լիմ Անապատ*¹⁶⁶:

– ՍԲ. ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐ

*Ապարանից Սբ. Խաչի Վանք*¹⁶⁷:

156. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՏԻ, Աշխարհացոյց, *Նշ. աշխ.*, էջ 28:

157. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 30:

158. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 30:

159. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 26–28:

160. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 107–108:

161. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 64:

162. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 105–108: *Յիշեալ էջերուն մէջ զը յիշատակուի նաեւ Սուրբին Հին ու մեծադիր իւղաներկ պատկերը:*

163. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէֆիի եւ Տրապիզոնի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 131–132:

164. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօն–Տուրուքերանի Վանքերը, *Նշ. աշխ.*, էջ 260–261:

165. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, Յուշամատեան Սեբաստիոյ, *Նշ. աշխ.*, էջ 260:

166. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի Վանքերը, *Հտ. Ա.*, *Նշ. աշխ.*, էջ 49:

167. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի Վանքերը, *Հտ. Գ.*, *Նշ. աշխ.*, էջ 823:

– ՍԲ. ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

*Ամենափրկիչ Վանք (Մոկլի մէջ)*¹⁶⁸,

*Սբ. Թադէի Վանք (Արտազ)*¹⁶⁹,

*Մաղարթայ կամ Շամբի Սբ. Ստեփանոսի Վանք*¹⁷⁰,

*Խաչեքարոյ կամ Խաչքարի Վանք*¹⁷¹,

*Սբ. Խաչիկ Հօր Վանք*¹⁷²:

– ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԻԶ

*Չաղար Սբ. Նշանի Վանք*¹⁷³,

*Սբ. Էջմիածնի Վանք*¹⁷⁴:

– ՍԲ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՑԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

*Սանահինի Վանք*¹⁷⁵:

– ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

*Վարազայ Վանք*¹⁷⁶,

*Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*¹⁷⁷:

– ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

*Արակայ Վանք*¹⁷⁸:

168. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 41:

169. ՇԷՐԵՆՑ, Սրբավայրեր, Թիֆլիս, 1902, էջ 26:

170. ԱԼԻՇԱՆ Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՎՐԴ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 521: Նաեւ ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 565-566:

171. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 184-185:

172. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 187:

173. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 206 եւ 209:

174. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 71: *Եստակ է սուրբը. կա՛մ Աղուանքի Եղիշէ Առաքեալն է (հմտ. Հոս Ծա- նօթ. Թիւ 105) եւ կա՛մ Եղիշէ Պատմիչը:*

175. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 17: ՅԱՐՈՒ-ԹԻՒՆԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ, Սամաեիմ, նշ. աշխ., էջ 43: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ. Գու-գարքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 77 եւ 161:

176. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 38:

177. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, նշ. աշխ., էջ 260:

178. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 309: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարբերդի, Տիարպէթիի եւ Տրապիզոնի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 71-72:

– ՄԲ. ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Գոմաց Սբ. Աստուածածնի կամ Տատրակաբնակ Սբ. Աստուածածնի Վանք¹⁷⁹:

– ԱԲԴԼՄՍԵՀ ՎԿԱՅ

Ապարանից Սբ. Խաչի Վանք¹⁸⁰:

– ՄԲ. ՊԵՏՐՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Առաքելոց կամ Ղազարու Վանք¹⁸¹,

Հզու կամ Խզու (բերդաբաղաբ)¹⁸²,

Սբ. Էջմիածնի Վանք¹⁸³,

Մատին Առաքելոյ կամ Պետրոս Առաքեալի Վանք¹⁸⁴,

Սկեւոայի Վանք¹⁸⁵:

– ՄԲ. ՊՕՂՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Առաքելոց կամ Ղազարու Վանք¹⁸⁶:

– ՄԲ. ԹԱԴԵՆՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Հաւուց Թառի Վանք¹⁸⁷,

Աւագ Վանք¹⁸⁸,

Թադէոս Առաքեալի Վանք¹⁸⁹,

Սբ. Էջմիածնի Վանք¹⁹⁰,

179. Ինձիձեւն Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 174: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 924:

180. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 823:

181. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 20 եւ 42: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարոմ–Տուրուքերանի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 60:

182. Հաւանաբար եկեղեցիներէն մէկուն մէջ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 43:

183. Ատամ եւ ճկոյթ. տե՛ս ԾԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 71 եւ 72:

184. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարոմ–Տուրուքերանի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 248: ՍԻՄԷՆՈՆ ԴՊԻՐ ԼԵՀԱՑԻ, Ուղեգրութիւն, նշ. աշխ., էջ 201:

185. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Կիլիկիայի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 2, 11 եւ 16:

186. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 20 եւ 42: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարոմ–Տուրուքերանի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 60:

187. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, նշ. աշխ., էջ 30:

188. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, նշ. աշխ., էջ 46–47:

189. Ինձիձեւն Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 251:

190. ԾԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 69–70 եւ 73:

*Ղեւոնդեանց Անապատ*¹⁹¹,
*Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*¹⁹²:

– ԱԶ ՍԲ. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ
*Հաղբատի Վանք*¹⁹³:

– ԾՆՕՏ ՍԲ. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ
*Սբ. Բարթողիմէոսի Վանք*¹⁹⁴:

– ԳՕՏԻ ՍԲ. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ
*Էջմիածնի Վանք Սորատէր գիւղի*¹⁹⁵:

– Ա՛ՅԼ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍԲ. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ
*Սբ. Էջմիածնի Վանք*¹⁹⁶,
*Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*¹⁹⁷:

– ԱԶ ՍԲ. ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ
*Սբ. Էջմիածնի Վանք*¹⁹⁸,
*Սբ. Թովմայի կամ Ագուլիսի Վանք*¹⁹⁹:

– Ա՛ՅԼ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐ ՍԲ. ԹՈՎՄԱՍ ԱՌԱՔԵԱԼԻ
*Սբ. Թովմայի Վանք*²⁰⁰,
*Սբ. Էջմիածնի Վանք*²⁰¹,

191. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վամֆերը, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 48–49:

192. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 259:

193. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Գուգարքի վամֆերը, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 313–314:

194. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, *Հտ. Գ.*, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 789: ԵՐԵՄԻԱ ՎՐԴ. ՏԵԽԻԱՆՑ, Համապարհորդութիւն Բարձր Հայք եւ Վասպուրական (1872–1873), *Երեւան*, 1991, էջ 299–330:

195. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, *Հտ. Գ.*, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 805–806:

196. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, *Հտ. Ա.*, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 71:

197. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 259:

198. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, *Հտ. Ա.*, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 70:

199. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, *Հտ. Բ.*, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 684–689:

200. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 40: ԻՆՃԻՃ–ԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 146–147:

201. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, *Հտ. Ա.*, *ԵՂ. աշխ.*, էջ 75:

Սանահինի Վանք²⁰²,
Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)²⁰³:

– ՍԲ. ԱՆԴՐԵՅԱՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Սբ. էջմիածնի Վանք²⁰⁴,
Առաքելոց կամ Ղազարու Վանք²⁰⁵,
Զարխափան Սբ. Աստուածածնի Վանք (Մարզոռանի)²⁰⁶,
Ախթալի կամ Առաքելոց Վանք²⁰⁷,
Ապարանից Սբ. Խաչի Վանք²⁰⁸,
Կարինես գիւղի եկեղեցի²⁰⁹:

– ՍԲ. ՂՈՒԿԱՍ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻԶԻ

Սանահինի Վանք²¹⁰,
Առաքելոց կամ Ղազարու Վանք²¹¹:

– ԱՋ ՍԲ. ՄԱՏԹԵՈՍ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻԶԻ

Սբ. էջմիածնի Վանք²¹²,
Կարինես գիւղի եկեղեցի²¹³:

202. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ, նշ. աշխ., էջ 43: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Գուգարֆի վամֆերը, նշ. աշխ., էջ 77 եւ 161:
203. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, նշ. աշխ., էջ 259:
204. ԵԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, Հտ., Ա., նշ. աշխ., էջ 71, 72 եւ 75:
205. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարոն-Տուրուքերանի վամֆերը, նշ. աշխ., էջ 60:
206. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարքերդի, Տիարպէֆիրի եւ Տրապիզոնի վամֆերը, նշ. աշխ., էջ 38:
207. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի, Խարքերդի, Տիարպէֆիրի եւ Տրապիզոնի վամֆերը, նշ. աշխ., էջ 167–168:
208. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վամֆերը, Հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 823:
209. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, Գ. տիպ, Վաղարշապատ, 1896, գլ. ԺԶ., էջ 179: ԵԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, Հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 206:
210. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ԻՍԱՀԱԿ, նշ. աշխ., էջ 43–44: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Գուգարֆի վամֆերը, նշ. աշխ., էջ 77:
211. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարոն-Տուրուքերանի վամֆերը, նշ. աշխ., էջ 31 եւ 60:
212. ԵԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, Հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 70:
213. ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԴԱՎՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, Գ. տիպ, Վաղարշապատ, 1896, գլ. ԺԶ., էջ 179: ԵԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, Հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 206:

– ՍԲ. ՄԱՐԿՈՍ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻԶ

Սբ. էջմիածնի Վանք²¹⁴,
Առաքելոց կամ Ղազարու Վանք²¹⁵:

– ՍԲ. ՅԱԿՈԲ ԱԼՓԵԱՅ

Սբ. էջմիածնի Վանք²¹⁶:

– ՍԲ. ԱՆԱՆԻԱ (Յիսուսի 72 աշակերտներէն մին)

Սբ. Անանիա Անապատ կամ Զօրաւորի Վանք²¹⁷:

– ՍԲ. ՅԱԿՈԲ ՏԵԱՌՆԵՂԱՅՐ

Հրեշտակաբնակ Անապատ (Սաղմոսավանքի)²¹⁸,

Սբ. էջմիածնի Վանք²¹⁹,

Մեծոփայ Վանք²²⁰:

.. f r

– ՍԲ. ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Հրեշտակաբնակ Անապատ (Սաղմոսավանքի)²²¹,

Սբ. էջմիածնի Վանք²²²,

Կապուտկողի Սբ. Յակոբի Վանք²²³,

Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)²²⁴,

Սբ. Թովմայի կամ Ագուլիսի Վանք²²⁵,

214. ԾԱՀԽԱԹՈՒՆՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 72–73:

215. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօն–Տուրուքերանի Վամբերը, նշ. աշխ., էջ 31:

216. ԾԱՀԽԱԹՈՒՆՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 71:

217. ԻնձիձԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 253:

218. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 26–27:

219. ԾԱՀԽԱԹՈՒՆՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 71:

220. ԻնձիձԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 166:

221. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 26–27:

222. Սուրբիւն Աջը՝ ԾԱՀԽԱԹՈՒՆՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 69:

223. ԻնձիձԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 147: ԵՐԵՄԻԱ ՏԵՎԵԼԱՆՑ, Զամապարհորդութիւն, նշ. աշխ., էջ 291: Ուրիշ մասունք մը ԵԼԱ (ՏԿՈՅԸ) ԿԸ յիշատակուի «Ռշտունեաց» երկրի վանքերէն՝ Սբ. Յակոբի վանքին մէջ. հմտ. ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Հայուհիւն, նշ. աշխ., էջ 165: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամբերը, հտ. Ա., նշ. աշխ. էջ 162–163:

224. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, նշ. աշխ., էջ 260:

225. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամբերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 684:

Առաքելոց կամ Ղազարու Վանք²²⁶,
Մեծ Արանց Վանք²²⁷:

– ՍԲ. ԱՆՏՈՆ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ
Սբ. Էջմիածնի Վանք²²⁸:

– «ԽՈՏԱՃԱՐԱԿ» ՃԳՆԱԽՈՐՆԵՐ
Սբ. Կարապետի կամ Իննակնեան Վանք²²⁹:

– ԱՆՏՈՆ ԵՒ ԿՐՕՆԻԴԵՍ ՃԳՆԱԽՈՐՆԵՐ
Սբ. Կարապետի կամ Իննակնեան Վանք²³⁰:

– ՄԱՐՈՒԹԱՅ ՃԳՆԱԽՈՐ
Սբ. Էջմիածնի Վանք²³¹:

– ՊԱՐՍԱՄ ՃԳՆԱԽՈՐ
Սբ. Յովհաննէսի Վանք (Դերջանի)²³²:

– ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵԱՑ ՏԷՐ
Թանահատի Վանք²³³:

– ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ
Գազայ Սբ. Խաչի կամ Սբ. Սարգիսի Վանք (Արցախ)²³⁴,
Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)²³⁵:

– ՍԲ. ԳԷՈՐԳ
Մուղնի Սբ. Գեորգ Վանք²³⁶,
Գոմաց Սբ. Աստուածածնի Վանք կամ Տատրակաբնակ Սբ.
Աստուածածնի Վանք²³⁷,

226. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Տարօն-Տուրուքերանի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 31:

227. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 87:

228. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 74:

229. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 20 եւ 42:

230. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 20 եւ 42:

231. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 75:

232. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 163–164:

233. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 31:

234. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վանքերը, նշ. աշխ., էջ 218–219:

235. ԱՌԱԲԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, նշ. աշխ., էջ 261:

236. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 28:

237. ԻՆՃԻՃԵԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 174: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 924:

*Լիմ Անապատի Սբ. Գէորգի Վանք*²³⁸,
*Սբ. Էջմիածնի Վանք*²³⁹,
*Ղուլէ Սբ. Գէորգի Վանք (Ոարբերդ)*²⁴⁰,
*Ջոջլուի Սբ. Գէորգի Վանք կամ Գոմաց գիւղի Սբ. Գէորգի Վանք*²⁴¹,
*Ականից Սբ. Գէորգի Վանք*²⁴²,
*Փուլթկու Սբ. Գէորգի Վանք*²⁴³:

– ՍԲ. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
*Սբ. Էջմիածնի Վանք*²⁴⁴:

– ԱՏՈՄԵԱՆ ՎԿԱՆԵՐ
*Ապարանից Սբ. Ուշի Վանք*²⁴⁵:

– ԽՈՍՐՈՎ ՆԱՀԱՏԱԿ
*Ջարեքայ Վանք*²⁴⁶:

– ՍԲ. ԳՈՀԱՐԻՆԵԱՆՑ
*Սբ. Հրեշտակապետի Վանք*²⁴⁷:

– ԵՒՐՈՍԻՆԷ ԿՈՅՍ
*Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*²⁴⁸:

238. Ինձիձեւն Հ. Ղ. ՎՐԴ., Հայաստան, նշ. աշխ., էջ 155: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 49:

239. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 71 եւ 75:

240. ԱԼԻՇԱՆ Հ. Ղ. ՎՐԴ., Արեւմտեան Հայաստան, տե՛ս «Բաղմավէպ», 1993, թիւ 1–4, էջ 114:

241. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Ն. ՎՐԴ., Տեղագրութիւն, նշ. աշխ., էջ 251: ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 216–217: Հմմտ. Նաեւ ծանօթ. թիւ 237:

242. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, հտ. Բ., նշ. աշխ., էջ 387:

243. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 885 եւ 891:

244. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 74:

245. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի վամֆերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 823:

246. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի վամֆերը, նշ. աշխ., էջ 169:

247. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի վամֆերը, Ա. մաս, Սեբաստիա քաղաքի վամֆերը, Վիեննա, 1946, էջ 16–17:

248. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, նշ. աշխ., էջ 261:

– ՍՐԲՈՒՀԻ ԿԱՏԱՐԻՆԷ

*Սբ. Էջմիածնի Վանք*²⁴⁹:

– ԳՈՒՐԻԱՍԱՆՑ (ԵՐԵԲ) ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

*Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*²⁵⁰:

– ՍՏՌԱՏԻՈՍԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

*Սբ. Էջմիածնի Վանք*²⁵¹:

– ԱՋ ՍԲ. ԿԻՐԱԿՈՍԻ

*Ձաղափանք*²⁵²:

– ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՆՈՒԿ ՍԵԲԱՍՏԻՈՑ

*Ապարանից Սբ. Խաչի Վանք*²⁵³:

– ՍԲ. ԹԵՂՈՂՈՐՈՍ ՎԿԱՅ

*Սբ. Նշանի Վանք կամ Սբ. Խաչի Վանք*²⁵⁴:

– ՊՈՂԻԿԱՐՊՈՍ ՎԿԱՅ

*Սբ. Էջմիածնի Վանք*²⁵⁵:

– ՍԲ. ՊԱՆԹԱԼԷՈՆ ԲԺԺԾԿ

*Սբ. Էջմիածնի Վանք*²⁵⁶,

*Ձարեքայ Վանք*²⁵⁷,

*Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)*²⁵⁸:

249. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 74:

250. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, նշ. աշխ., էջ 261:

251. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 73:

252. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Աշխարհացոյց, նշ. աշխ., էջ 31:

253. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Վասպուրական–Վանի Վանքերը, հտ. Գ., նշ. աշխ., էջ 823: ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, Յուշամատենամ Սեբաստիոյ, նշ. աշխ., էջ 259:

254. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Սեբաստիայի Վանքերը, Ա. մաս, Սեբաստիա փաղափն Վանքերը, Վրենա, 1946, էջ 31:

255. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 74:

256. ՇԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 75:

257. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Արցախի Վանքերը, նշ. աշխ., էջ 169:

258. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, Յուշամատենամ Սեբաստիոյ, նշ. աշխ., էջ 261:

– ՍԲ. ՄԻՆԱՍ

Սբ. Էջմիածնի Վանք²⁵⁹,

Սբ. Նշանի Վանք (Սեբաստիա)²⁶⁰:

– ԵՐՄՈԳԻՆԷՍ

Սբ. Էջմիածնի Վանք²⁶¹:

Առ այժմ այսքան:

Ինչպէս ըսեր էի սկիզբը, դարձեալ կը կրկնեմ: Համոզուած եմ թէ այս ցանկերը կատարեալ չեն ու չեն կրնար ըլլալ, որովհետեւ մեր մէջ երբեք գոյութիւն չէ ունեցած ցանկագրութիւն մը սուրբերու մասունքներուն եւ կամ սրբազան առարկաներուն:

Մէկ բան վստահօրէն կարելի է ըսել:

Սուրբերու մասունքներուն եւ սրբազան առարկաներուն հինէն ի վեր գոյութիւնը եւ անոնց կրօնական մեծարանքը մեր վանական ու կրօնական դարաւոր հաստատութիւններէն ներս կը մնայ անկասկած ցայտուն բացայայտիչը քրիստոնէական մտածողութեան եւ քրիստոնէական հաւատքի գործնական արտայայտութեան:

Հ. ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

259. ԾԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 73:

260. ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿ, Յուշամատեան Սեբաստիոյ, նշ. աշխ., էջ 261:

261. ԾԱՀԽԱԹՈՒՆԵԱՆՑ ՅՈՎՀ. ԵՊՍ., Ստորագրութիւն, հտ. Ա., նշ. աշխ., էջ 73: